

مروری بر روند تولید آمارهای نفوس در ایران

نصرتا... صالحی،* طه نوراللهی

مرکز آمار ایران

چکیده. جمع‌آوری آمار و اطلاعات را می‌توان به زمان پیدایش اولین تمدن‌های بشری نسبت داد، زیرا کلیه حکومت‌ها و تمدن‌های گذشته برای آگاهی از توان نظامیگری و میزان مالیات قابل وصول مجبور به انجام آمارگیری از نفوس و کشاورزی خود هر چند به صورت ابتدایی بودند. در ایران باستان نیز برای اخذ مالیات سرانه و جمع‌آوری سپاه و تعیین نیروی جنگی کشور سرشماری انجام می‌پذیرفته است و در طول تاریخ نیز آمارگیری از نفوس و کشاورزی به صورت ابتدایی مرسوم بوده است. اگرچه فعالیت‌های آماری به سبک نوین را می‌توان به تلاش‌های پراکنده‌ای که به منظور سرشماری نفوس شهر تهران در زمان قاجاریه صورت گرفت نسبت داد، لیکن تولید آمار به سبک نوین و سازمان‌یافته با تأسیس اداره ثبت احوال در سال ۱۲۹۷ به منظور ثبت وقایع چهارگانه حیاتی در کشور شروع می‌شود. با ثبت وقایع چهارگانه فوق ضرورت اطلاع از جمعیت کشور و تعیین سازمانی که موظف به تهیه و جمع‌آوری آمار باشد مورد توجه قرار گرفت که در نتیجه در سال ۱۳۰۳ شمسی مسئولیت جمع‌آوری و مرکزیت بخشیدن به آمارهای مورد نیاز به وزارت داخله (کشور) واگذار شد. با تأسیس مرکز آمار ایران تولید آمار در کشور وارد مرحله جدیدی گردید به طوری که از زمان تأسیس مرکز آمار ایران تاکنون چهار سرشماری عمومی نفوس و مسکن و ده‌ها طرح آمارگیری نمونه‌ای در زمینه جمعیت در کشور به مرحله اجرا در آمده است. در مقاله حاضر ضمن بررسی تاریخیچه تولید آمارهای نفوس از گذشته‌های دور تاکنون یافته‌هایی از سرشماری‌های نفوس نیز ارائه خواهد شد.

واژگان کلیدی: سرشماری نفوس؛ جمعیت.

* نویسنده عهده‌دار مکاتبات

۱- مقدمه

امروزه بشر با گذر از جامعه صنعتی به مرحله فراصنعتی و یا جامعه اطلاعاتی پای‌نهاده است، که از خصوصیات مهم آن تولید و اشاعه سریع اطلاعات است، اطلاعات جمعیتی که انسان موضوع آن است هر روز اهمیت بیش‌تری پیدا می‌کند، زیرا کلیه تلاش‌ها و برنامه‌ریزی‌ها در جهت رشد، توسعه و رفاه انسان صورت می‌پذیرد. اطلاعات جمعیتی مهم‌ترین شاخص‌های توسعه را در اختیار برنامه‌ریزان و پژوهشگران قرار می‌دهد. از این رو اختصاص منابع در ارتباط با تهیه آمارهای جمعیتی را بایستی به‌عنوان زیربنای کلیه برنامه‌ریزی‌ها محسوب نمود.

از سوی دیگر طراحان و برنامه‌ریزان در سطح ملی و منطقه‌ای ناگزیر از توجه به روابط متقابل موجود بین متغیرهایی هستند که در تحولات اقتصادی و اجتماعی تأثیرگذار هستند و مهم‌ترین متغیری که در برنامه‌ریزی مبنای محاسبات در نظر گرفته می‌شود، شناخت حجم و خصوصیات جمعیت و روند دگرگونی‌های آن در گذشته، حال و آینده است. به همین دلیل آن‌چه که امروزه توجه مسئولین و برنامه‌ریزان کشور را به‌نحو قابل توجهی به خود جلب کرده است، شناخت حجم، ترکیب، توزیع، تحولات و حرکات جمعیت در زمان و مکان و همچنین ساختار آن در سطوح مختلف تقسیمات جغرافیایی به‌منظور طراحی و اجرای برنامه‌های مختلف عمرانی، اجتماعی و اقتصادی می‌باشد. از آن‌جا که اغلب آمارهای مورد نیاز برنامه‌ریزی‌ها و پژوهش‌های جمعیتی از سرشماری‌ها و آمارگیری‌های نفوس حاصل می‌شود، آشنایی برنامه‌ریزان و پژوهشگران با تاریخچه تولید آمارهای نفوس و گستره اطلاعات جمع‌آوری شده می‌تواند کمک موثری در انجام پژوهش باشد زیرا برنامه‌ریزان و پژوهشگران با در اختیار داشتن روندهای جمعیتی و ساختار جغرافیایی آن به پیش‌بینی آینده پرداخته و آثار تحولات اجتماعی و اقتصادی را بر روی شاخص‌های جمعیتی تعیین می‌نمایند.

۲- روند تولید آمار از گذشته‌های دور تا تولید آمار به سبک نوین

سوابق تاریخی نشان می‌دهد که در حدود سال‌های ۳۸۰۰، ۳۰۰۰ و ۲۵۰۰ قبل از میلاد

به ترتیب در کشورهای بابل، چین و مصر سرشماری‌های جمعیت صورت گرفته است و همچنین گفته می‌شود که در یونان و رم باستان نیز سرشماری‌های جمعیتی متعددی به عمل آمده که از طریق آن‌ها، اطلاعات مربوط به خصوصیات اجتماعی و اقتصادی مردم جمع‌آوری شده است.

در ایران باستان برای دریافت مالیات سرانه و جمع‌آوری سپاهی و تعیین نیروی جنگی کشور و نیز به منظور احصاء پیروان ادیان مختلف، سرشماری نفوس انجام می‌گرفته است. در زمان داریوش لغت «شاهامار» به معنی سرشماری به کار برده می‌شد. در زمان وی، ایران به ۲۰ ایالت حاکم‌نشین تقسیم شد و در رأس هر یک از آن‌ها یک شهربان قرار داده شده بود و برای تعیین خراج نقدی و جنسی هر ایالت، از زمین‌های زراعی بر حسب مساحت، وضع آبیاری، جنس زمین و تعداد و مساحت باغات و اغنام و احشام آمارگیری به عمل آمده و اطلاعات آنان در دفترهایی به نام قانون، ثبت و بدین ترتیب میزان مالیات هر ایالت تعیین می‌شد.

از نوشته‌های زرتشتیان پیدا است که در دوره انوشیروان، فقط مردان ۲۰ تا ۵۰ ساله بایستی مالیات می‌دادند. بدین منظور روش خاصی برای تعیین مالیات دهندگان و تفکیک پیران و نوجوانان از یکدیگر ابداع شد و ماموران سرشمار برای نخستین بار به جای «فرد» از مفهوم «خانوار» استفاده نمودند. برای مثال تعیین می‌کردند که در یک خانوار ۱۲ نفری فقط باید ۲ نفر که سن آن‌ها بین ۲۰ تا ۵۰ سال است، مالیات بپردازند.

بر اساس شواهد تاریخی عثمان بن عفان از طرف خلیفه دوم برای کسب اطلاعات ممیزی اراضی به سرزمین ایران وارد شد. وی پس از مطالعات و بررسی‌های لازم گزارشی تهیه و به خلیفه تسلیم نمود. در این گزارش تصریح شده بود که در زمان ساسانیان از اراضی و محصولات زراعی و اشجار و نفوس ممیزی جامع و کامل به عمل آمده است و پیشنهاد نمود که مالیات اراضی ایران بر این اساس وصول شود. خلیفه دوم پس از دریافت این گزارش دستور داد از روش مزبور در سایر بلاد اسلامی نیز استفاده شود. به این جهت در عهد خلفا از وجود ایرانیان برای تشکیل سازمان‌های وسیع مالی و محاسباتی و ممیزی استفاده شد و به تاسی از عهد ساسانیان نام سازمان مزبور را «دیوان سلطنت» نامیدند و ایرانیان گرداندگان آن بودند.

به هر صورت در ایران بعد از اسلام و در دوران خلفای عباسی مسئله اخذ جزیه ایجاب می‌کرد که سرشماری در ممالک تحت نفوذ انجام شود. اعراب معمولاً بعد از هر سرشماری، خصه مالیاتی را تعیین می‌نمودند.

در تواریخ عباسی آمده است که شیخ بهایی عاملی به دستور شاه عباس به منظور حفر نهرهای زاینده رود و سیستم آبرسانی دستور داشت تعداد سکنه اصفهان و حومه را بداند وی با استفاده از تعداد نان مصرفی هر فرد که در آن زمان دو گرده نان در روز بود و شمارش تعداد نان پخت شده توسط نانوائی‌های خانگی و معابر به وسیله گماشتگان خویش، توانست شمار نفوس اصفهان را بداند. در مدارک موجود مربوط به زمان قاجاریه بیش‌تر به جمع‌آوری اطلاعات جمعیتی اشاره شده است و از ممیزی کشاورزی کمتر سخن به میان آمده است، شاید بتوان دلیل آن را در ضعف کشاورزی در پرداخت مخارج دربار و دولت‌ها، روی آوردن دولت‌ها به منابع مالی جدید از قبیل درآمدهای گمرکی، استقراض و واگذاری امتیازات مختلف به خارجیان دانست.

اولین سرشماری جمعیتی به روش نوین در سال ۱۲۶۴ شمسی در زمان ناصرالدین شاه و همزمان با وزارت اعتضاد السلطنه بر وزارت علوم و معارف، توسط مهندس عبدالغفار، معلم ریاضی مدرسه دارالفنون به عمل آمد. در این سرشماری تهران به پنج محله ارک، عودلاجان، چالمیدان، سنگلج و بازار تقسیم‌بندی شده و کلیه محلات خارج شهر نیز در یک طبقه قرار داده شده بودند. به علاوه در سال ۱۲۷۷ شمسی در چهارمین سال سلطنت مظفرالدین شاه از ابنیه تهران آمارگیری به عمل آمد. با ایجاد تشکیلات جدید بلدیة در سال ۱۳۰۱ شمسی سرشماری دیگری در تهران صورت گرفت که بر اساس آن جمعیت تهران در سال ۱۳۰۱ بالغ بر ۲۱۰۰۰۰ نفر بوده است. به طوری که مشاهده می‌شود تا این تاریخ سازمان خاصی که مسئولیت جمع‌آوری اطلاعات و تمرکز بخشیدن به آن‌ها را بر عهده داشته باشد، در کشور وجود نداشت و کلیه تلاش‌های به عمل آمده، جنبه موضعی و موردی داشته است. لیکن در سال ۱۲۹۷، به منظور ثبت وقایع چهارگانه اداره ثبت احوال کشور تأسیس شد. با ثبت اطلاعات مربوط به تولد، فوت، ازدواج و طلاق توسط اداره مذکور، ضرورت اطلاع از جمعیت کشور و تعیین سازمانی که موظف به جمع‌آوری این اطلاعات باشد مورد توجه قرار گرفت که در سال ۱۳۰۳ با تصویب

آیین‌نامه‌ای، مسئولیت جمع‌آوری و مرکزیت بخشیدن به آمارهای مورد نیاز بر عهده وزارت داخله (کشور) گذاشته شد.

۳- بررسی و تحلیل نظام آماری کشور و تحولات آن از سال ۱۳۰۳ تاکنون

همان‌طور که قبلاً نیز ذکر شد در سال ۱۳۰۳ با تصویب آیین‌نامه‌ای مسئولیت مرکزیت بخشیدن به آمارهای کشور به وزارت داخله (کشور) واگذار شد. تصویب‌نامه مذکور با انجام تغییراتی، در سال ۱۳۰۷ از تصویب مجلس شورای ملی وقت گذشت و جنبه قانونی یافت. بر اساس تصویب‌نامه مذکور که در شش ماده تنظیم شده بود، مسئولیت مرکزیت آمار به وزارت کشور واگذار شد و عموم وزارتخانه‌ها مکلف بودند موافق دستوری که وزارت داخله تهیه می‌کند در قسمت‌های مربوط به خود اطلاعات لازم را مرتباً و کاملاً به وزارت داخله ارسال نمایند. شایان ذکر است که در تاریخ پنجم تیر ماه ۱۳۱۲ نظامنامه شورای عالی احصائیه تنظیم و بر حسب ماده اول آن نظامنامه نمایندگان کلیه وزارتخانه‌ها در شورای مزبور عضویت داشتند و مسئولیت هماهنگی در تولید آمار بر عهده شورای مزبور بود. شورای عالی احصائیه در سال ۱۳۱۴ به شورای عالی آمار تغییر نام داد. در خرداد ماه سال ۱۳۱۸، اولین قانون سرشماری به تصویب مجلس شورای ملی رسید. در اجرای این قانون، سرشماری جمعیت از دهم اسفند ماه همان سال در شهر تهران و در سال‌های ۱۳۱۹ و ۱۳۲۰ در ۳۵ شهر کشور به تدریج به اجرا در آمد ولی ادامه آن به علت وقایع شهریور ۱۳۲۰ معوق ماند. در اسفند ماه سال ۱۳۳۱، «سازمان همکاری آمار عمومی» تشکیل شد. در این سال اداره آمار و سرشماری از اداره کل آمار و ثبت احوال منتزع و به سازمان همکاری آمار عمومی ملحق شد. به این ترتیب برای اولین بار سازمانی که به‌طور اصولی وظیفه جمع‌آوری آمار را بر عهده گیرد، به وجود آمد. این سازمان در اجرای قانون آمار و سرشماری مصوب سال ۱۳۳۴ به وزارت کشور وابسته شد و نام آن به «اداره کل آمار عمومی» تغییر یافت، با تشکیل «اداره کل آمار عمومی» اولین سرشماری عمومی کشور در سال ۱۳۳۵ توسط این اداره به مرحله اجرا در آمد.

با تأسیس اداره کل آمار عمومی و اجرای سرشماری عمومی نفوس در سال ۱۳۳۵،

فعالیت‌های آماری کشور وارد مرحله جدیدی شد و همه ساله طرح‌های گوناگون آماری در زمینه‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی به مرحله اجرا در آمد. نیاز روزافزون دستگاه‌های برنامه‌ریزی کشور به آمار و اطلاعات و ضرورت همکاری بسیار نزدیک سازمان اصلی تولیدکننده آمار با دستگاه برنامه‌ریزی، موجب شد تا در سال ۱۳۴۴ بر اساس قانون، اداره کل آمار عمومی از وزارت کشور منتزع و با نام «مرکز آمار ایران» به سازمان برنامه و بودجه وقت وابسته شود. در قانون تأسیس مرکز آمار ایران به مواردی از قبیل نظارت بر تهیه، اجرا و استخراج داده‌های حاصل از آمارگیری‌های سایر دستگاه‌های اجرایی و ایجاد پایگاه اطلاعات ملی توجه شده بود. هر چند که رعایت مفاد فوق در پاره‌ای از موارد با کمبودهایی روبه‌رو بوده است، لیکن تأسیس مرکز آمار ایران در سال ۱۳۴۴ و تصویب نظام آماری کشور در سال ۱۳۷۹ را باید دو نقطه عطف در تاریخ تولید آمار کشور محسوب نمود.

۴- بررسی تولید آمارهای جمعیتی در دوران قاجاریه

از آن‌جا که سرشماری‌های جمعیتی دوران قاجاریه در گستره تهران صورت گرفته است، می‌توان با استفاده از آمار و اطلاعات سرشماری‌های انجام شده، رشد جمعیت شهر تهران را در دوره قاجاریه دریافت.

۴-۱- اولین سرشماری نفوس در عهد قاجاریه (سال ۱۲۴۶ هجری شمسی)

اولین سرشماری شهر تهران در سال ۱۲۴۶ هجری شمسی یعنی بیست سال بعد از به سلطنت رسیدن ناصرالدین شاه و سال گسترش تهران در دوره وزارت اعتضاد الدوله به وزارتخانه علوم و معارف توسط مهندس عبدالغفار معلم ریاضی دارالفنون صورت گرفت، در آن زمان مساحت تهران تقریباً ۵ کیلومترمربع بود و شهر نیز به پنج محله ارگ، عودلاجان، چالمیدان، سنگلج و بازار تقسیم شده بود و کلیه محلات خارج از شهر نیز به‌عنوان یک محله در نظر گرفته شده بودند. شایان ذکر است که در سرشماری مزبور از تعاریف و مفاهیم و طبقه‌بندی‌های مرسوم امروزه استفاده نشده بود که بتوان به بررسی

شاخص‌های مورد نظر پرداخت.

۲-۴- دومین سرشماری جمعیت شهر تهران

دومین سرشماری جمعیت در تهران در سال ۱۳۰۱ هجری قمری یا ۱۲۶۲ هجری شمسی با مسئولیت میرزا شفیق مدیر لشکر انجام گرفت. در این احصائیه نیز تهران به پنج محله ارگ، سنگلج، عودلاجان، چالمیدان و بازار تقسیم شده بود. در این سرشماری کل جمعیت تهران ۱۰۶۴۸۲ نفر برآورد گردید که حدود ۶۲ درصد سرشماری جمعیت سال ۱۲۴۶ می‌باشد، لذا به دلیل دقت کمتر این سرشماری توجه کمتری به آن شده است، هر چند دلایلی از قبیل وبا و قحطی جهت این نقصان ذکر شده است اما این تعداد جمعیت را در آن سال برای تهران نمی‌توان صحیح دانست. نکته جالب در این سرشماری این است که جمعیت بر حسب اطفال، اناث و ذکور تقسیم‌بندی شده و برای اطفال جنسیت مطرح نبوده است. بیش‌ترین تعداد جمعیت محلات در محله سنگلج (۲۹ درصد) به دست آمده است. ترکیب جمعیت اقلیت‌های مذهبی بدین قرار بود: کلیمیان ۱ درصد، آرامنه ۰/۵ درصد و زرتشتیان ۳ درصد جمعیت تهران آن زمان بودند. در تهران سال ۱۲۶۲ هجری شمسی بر اساس سرشماری میرزا شفیق مدیر لشکر ۹۰۹۳ باب‌خانه موجود بوده که از این تعداد ۸۲۰۲ باب شخصی و ۸۹۱ باب اجاره‌ای بوده است. در دوران قاجاریه آمارگیری دیگری از ابنیه تهران در سال ۱۲۷۷ هجری شمسی به عمل آمد که آخرین آمارگیری عهد قاجاریه در تهران محسوب می‌شود.

۳-۴- سرشماری ابنیه تهران سال ۱۲۷۷ شمسی

در سال ۱۳۱۷ هجری قمری مصادف با سال ۱۲۷۷ شمسی در چهارمین سال سلطنت مظفرالدین شاه قاجار آمارگیری از ابنیه تهران صورت گرفت. گردآورنده این آمار «حسن اخضر علیشاه» بود. بر اساس نتایج سرشماری مزبور بناهای تهران در سال ۱۳۱۷ به شرح زیر بوده است:

تعداد	بنا	تعداد	بنا
۲۱۵	باغ و باغچه	۱۵۲۷۵	خانه
۴۳	تکیه	۸۰	مسجد و مدرسه
۶	کارخانه	۱۸۶	کاروانسرا
۷	کلیسا	۱۸۲	حمام عمومی
۲	مریضخانه	۹۴۲۰	دکان
۲۷۶	طویله	۲	مدرسه دولتی

۵- بررسی تولید آمارهای نفوس از سال ۱۳۰۱ تا ۱۳۱۸

انتخاب سال‌های ۱۳۰۱ تا ۱۳۱۸ هجری شمسی بدین دلیل صورت گرفته است که در این سال‌ها دوران قاجاریه به سر آمده بود و در نظام آماری کشور نیز سازمان مشخصی که مسئولیت انجام سرشماری‌ها را عهده‌دار باشد تأسیس نگردیده بود. هر چند در این سال‌ها دو سرشماری نفوس یکی در ۱۳۰۱ در شهر تهران و دیگری در سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۱۸ در ۳۵ شهر کشور صورت گرفت، اما از آن‌جا که در سال ۱۳۳۵ با تأسیس «اداره کل آمار عمومی» و سپس در سال ۱۳۴۴ با تأسیس مرکز آمار ایران سرشماری‌های نفوس به‌طور منظم در فاصله زمانی هر ده سال یک بار انجام پذیرفته است. لذا سرشماری‌های نفوس سال‌های ۱۳۰۱ تا ۱۳۱۸ به‌طور جدا و مستقل مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۵-۱- سرشماری نفوس سال ۱۳۰۱ تهران

پس از کودتای ۱۲۹۹ و ایجاد تشکیلات نظمیه جدید و بلدییه در سال ۱۳۰۱ هجری شمسی سرشماری دیگری در تهران صورت گرفت. به‌منظور سهولت در کار سرشماری، پرسش‌نامه‌هایی جهت پر کردن مشخصات به منازل افراد فرستاده شد و بخشنامه‌ای نیز برای اجرای آن از طرف وزارت داخله به حکومت تهران ارسال گردید. در این سال نیز به واسطه بی‌اطلاعی اهالی از طرز عمل سرشماری و همچنین بی‌سوادی اکثریت آن‌ها کار سرشماری به سهولت پیش نرفت ولی در هر صورت انجام یافت.

بر اساس این سرشماری تهران به ده ناحیه، ارگ، دولت، حسن‌آباد، سنگلج، قنات‌آباد، محمدیه، قاجاریه، بازار، عودلاجان و شهرنو تقسیم می‌شد. تعداد کل خانه‌های سرشماری شده در تهران آن روزگار ۲۱۴۵۰ باب بوده است که از بین محلات تهران بازار با ۱۸ درصد بیش‌ترین جمعیت را دارا بوده است. بر اساس این سرشماری کل جمعیت تهران ۲۱۰۰۰۰ نفر بوده است که با توجه به وسعت تهران در آن هنگام در هر ده‌هزار متر مربع هشتاد نفر زندگی می‌کرده‌اند.

در این سرشماری علاوه بر اطلاعات نفوس، اطلاعات گسترده‌ای نیز در زمینه نیروی انسانی جمع‌آوری شد. طبقه‌بندی مورد استفاده در ارتباط با نیروی انسانی با طبقه‌بندی‌های امروزه متفاوت بوده است. افراد از نظر اشتغال به شاغل و بیکار و بی‌مصرف و همچنین مشاغل غیر مجاز و افراد سربار و غیر مفید طبقه‌بندی شده بودند. بعد از سرشماری ۱۳۰۱ تا سال ۱۳۱۸ سرشماری نفوس دیگری در کشور اجرا نگردید لیکن در سال ۱۳۱۸ پس از تصویب اولین قانون آمار و سرشماری مقرر گردید که طی سال‌های ۱۳۱۸ به بعد در سطح کشور سرشماری نفوس انجام شود که بعد از انجام سرشماری در ۳۵ شهر به‌دلیل وقایع شهریور ۱۳۲۰ سرشماری مزبور معوق ماند.

۲-۵- سرشماری نفوس ۱۳۱۸ کشور

در خرداد ماه سال ۱۳۱۸ هجری شمسی، اولین قانون سرشماری به تصویب مجلس شورای ملی وقت رسید در اجرای این قانون، سرشماری جمعیت از دهم اسفند ماه همان سال در شهر تهران و در سال‌های ۱۳۱۹ و ۱۳۲۰ در ۳۲ شهر کشور به تدریج اجرا شد. از سال ۱۳۱۸ تا سال ۱۳۳۵ سرشماری دیگری اجرا نشد اما با تأسیس «اداره کل آمار عمومی» در سال ۱۳۳۵ و «مرکز آمار ایران» در سال ۱۳۴۴ سرشماری‌های نفوس نظام مند گردید و از سال ۱۳۳۵ به‌طور منظم هر ده سال یک بار به مرحله اجرا درآمد. بدین ترتیب می‌توان «اداره کل آمار عمومی» و «مرکز آمار ایران» را دو سازمان مهم در زمینه تولید آمار محسوب نمود.

۶- بررسی و تحلیل تولید آمارهای نفوس در سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵

سرشماری نفوس ۱۳۳۵ اولین سرشماری عمومی نفوس کشور محسوب می‌شود که در آن کلیه افراد کشور مورد سرشماری قرار گرفتند. از آن تاریخ تاکنون چهار سرشماری عمومی نفوس و مسکن دیگر در فواصل زمانی ده ساله در کشور صورت گرفته است، به هر صورت، سال ۱۳۳۵ را بایستی سال شروع سرشماری‌های نفوس علمی در کشور دانست. اطلاعات حاصل از سرشماری‌های نفوس پنج دهه اخیر ابزار مناسبی را برای برنامه‌ریزی، مطالعات جمعیتی، بررسی تحولات جمعیتی، بررسی تحصیلات و نیروی انسانی، مسکن، محاسبه شاخص‌های اجتماعی و اقتصادی و تهیه چارچوب‌های آماری در اختیار گذارده است. در ادامه به بررسی سرشماری‌های نفوس انجام شده خواهیم پرداخت.

۶-۱- سرشماری عمومی نفوس سال ۱۳۳۵

همان‌طور که قبلاً نیز گفته شد با تصویب قانون آمار و سرشماری در پانزدهم اسفند سال ۱۳۳۴ توسط مجلس شورای ملی، مقرر گردید که در سال ۱۳۳۵ «اداره کل آمار عمومی» تأسیس و در همان سال سرشماری عمومی نفوس اجرا شود.

در سرشماری نفوس سال ۱۳۳۵ جمعیت به دو زیر جامعه شهرنشین و دهنشین تفکیک شده بود. به طوری که جمعیت نقاطی که بیش از ۵۰۰۰ نفر نفوس داشته‌اند شهرنشین و نقاطی که کمتر از ۵۰۰۰ نفر جمعیت داشته‌اند دهنشین محسوب شدند، جامعه غیر ساکن و کوچ‌رو تحت عنوان عشایر با ذکر نام ایل، طایفه و چادرنشین در قسمت آدرس پرسش‌نامه خانوار جزو جمعیت دهنشین محسوب شدند.

به منظور انجام سرشماری، کشور به ۱۱۴ حوزه سرشماری تقسیم گردید و حدود آن‌ها نیز تا آن‌جا که ممکن بود با حدود شهرستان‌های آن زمان مطابقت داده شد. از آن‌جا که مامور سرشمار، برای پیشرفت دقیق کار خود احتیاج به یک نقشه صحیح داشت اصلاح نقشه موجود نیز در دستور کار قرار گرفت. بدین منظور ۱۹۱ قطعه نقشه روستایی و ۲۴۳ قطعه نقشه شهری توسط اکیپ‌های نقشه‌برداری با مراجعه به محل اصلاح گردید و بالاخره پس از انجام تبلیغات وسیع و دعوت از مردم برای شرکت در اولین سرشماری

عمومی نفوس، عملیات اجرایی سرشماری با شرکت ۲۶۸۰۰ نفر کادر آموزش دیده از دهم آبان ماه سال ۱۳۳۵ شروع و بیست و پنجم آبان همان سال خاتمه یافت.

شایان ذکر است برای ثبت اطلاعات در سرشماری از دو پرسشنامه به نامهای پرسشنامه خانوار و پرسشنامه ده، استفاده به عمل می‌آمد. در پرسشنامه خانوار، اطلاعاتی از قبیل نام و نام خانوادگی، جنس، سن، وضع زناشویی، محل تولد، ملیت، مذهب، تحصیلات و شغل برای کلیه اعضای خانوار و اطلاعات مربوط به واحد مسکونی، زراعت، تعداد چهارپایان و صنایع خانگی برای رئیس خانوار ثبت می‌گردید. از طریق پرسشنامه ده نیز اطلاعات مربوط به تسهیلات اجتماعی از قبیل مدارس، حمامهای عمومی، مساجد، درمانگاهها و سایر خصوصیات کشاورزی و مالکیت اراضی جمع‌آوری می‌گردید. گفتنی است که از اطلاعات حاصل از این سرشماری برای چارچوب‌سازی سرشماری کشاورزی ۱۳۳۹ با موفقیت استفاده گردید.

از آنجا که در سرشماری فوق از فرم فهرست‌برداری استفاده نمی‌شد، برای جلوگیری از قلم‌افتادگی و یا دوباره کاری، قبل از انجام سرشماری در شهرها و مراکز حوزه‌های سرشماری و نقاط دارای بیش از پنج‌هزار نفر جمعیت، در بالای سر درب کلیه خانه‌ها شماره مخصوصی نوشته شده بود و مامور سرشماری موظف بود بعد از انجام سرشماری خانوار یا خانوارهای هر خانه در زیر شماره مربوط به آن خانه علامت ضربدر (x) بگذارد و این عمل نشان می‌داد که خانوار و یا خانوارهای آن خانه مورد سرشماری قرار گرفته، عمل شماره‌گذاری در نقاط روستایی صورت نگرفته بود اما مامور سرشمار ملزم به گذاشتن علامت ضربدر (x) بر سر در هر خانه بود.

با توجه به توضیحات فوق در سرشماری عمومی نفوس ۱۳۳۵ از روشها و مفاهیم زیر استفاده به عمل نیامده بود.

- بلوک گردشی و ده گردشی: از آنجا که در شهرها ماموران سرشماری می‌بایستی خانه‌ها را به ترتیب شماره‌هایی که از قبل گذاشته شده بود سرشماری نمایند و همچنین در نقاط روستایی فقط موظف بودند بر سر درب کلیه خانه‌ها x بگذارند و دستورالعمل خاصی برای چگونگی گردش در روستا و انجام عمل سرشماری وجود نداشت، لذا در سرشماری مزبور از روش بلوک گردشی و ده

گرشی استفاده نشده بود؛

- استفاده از فرم فهرست‌برداری: در سرشماری سال ۱۳۳۵ از فرم فهرست‌برداری استفاده نشده بود اما شماره هر خانوار در هر واحد سرشماری به ترتیب و مسلسل به روی فرم‌های خانوار نوشته می‌شد؛
- مکان: در سرشماری فوق از مفهوم خانه به جای مفهوم مکان استفاده به عمل آمده بود بنا بر این در صورتی که در جایی به غیر از خانه مانند مغازه یا کارگاه، هتل و پانسیون خانواری زندگی می‌کرد مورد سرشماری قرار می‌گرفت؛
- خانوار غیر ساکن: در سرشماری سال ۱۳۳۵ از مفهوم خانوار غیر ساکن استفاده به عمل نیامده بود و جمعیت کشور به دو زیر جامعه شهرنشین و ده‌نشین تفکیک شده بود و عشایر و قبایل مهاجر و خانوارهای فاقد اقامتگاه دائمی نیز ده‌نشین محسوب شدند؛
- کارگاه: به دلیل عدم استفاده از مفهوم مکان در سرشماری فوق، امکان جمع‌آوری اطلاعات مربوط به فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی در مکان وجود نداشت. لذا سرشماری فوق قابلیت چارچوب‌سازی کارگاهی را نداشت؛
- مسکن: در سرشماری سال ۱۳۳۵ اطلاعات مختصری آن هم در ارتباط با نوع مصالح ساختمانی هر خانه فهرست می‌شدند که به هیچ وجه برای چارچوب‌سازی آمارگیری‌های مسکن و محاسبه شاخص‌های مسکن مناسب نبودند.

در آبان ماه ۱۳۳۵ جمعیت ایران برابر با ۱۸۹۵۴۷۰۴ نفر بود که از این تعداد ۹۶۴۴۶۴۴ نفر مرد و ۹۳۰۹۷۶ نفر زن بوده‌اند. بنا بر این در مقابل هر ۱۰۰ زن ۱۰۴ مرد در کشور می‌زیسته‌اند. جمعیت شهرنشین کشور ۵۹۵۳۵۶۳ نفر و جمعیت ده‌نشین ۱۳۰۰۰۱۴۱ نفر بوده است. جمعیت ده‌نشین شامل ۲۴۳۷۹۷ نفر از عشایر، قبایل مهاجر و یا افرادی که اقامتگاه دائمی نداشته نیز می‌شده است.

۲-۶- سرشماری نفوس و مسکن ۱۳۴۵

همان طور که قبلاً نیز بیان شد در سال ۱۳۴۴ « اداره کل آمار عمومی » از وزارت کشور متنوع و با نام « مرکز آمار ایران » به سازمان برنامه و بودجه وقت وابسته گردید. در قانون تأسیس مرکز آمار ایران علاوه بر مرکزیت بخشیدن به فعالیت‌های آماری به مواردی از قبیل نظارت بر تهیه و استخراج داده‌های حاصل از آمارگیری‌های سایر دستگاه‌های اجرایی و ایجاد پایگاه اطلاعات ملی توجه شده بود. اولین فعالیت آماری ملی مرکز آمار ایران انجام سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۴۵ می‌باشد. در این سرشماری از طبقه‌بندی‌ها و تعاریف و مفاهیم توصیه شده توسط سازمان‌های بین‌المللی استفاده بیشتری به عمل آمد به نحوی که اطلاعات حاصل از سرشماری مزبور قابلیت مقایسه بیشتری با آمارهای سایر کشورها یافت.

سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۴۵ با روش « دوژور » انجام پذیرفت و در عملیات اجرایی جمعاً ۱۱۸۸۵ نفر مامور سرشمار و سرپرست واحدهای سرشماری شرکت داشتند. علت تقلیل تعداد ماموران سرشماری ازدیاد مدت سرشماری به ۲۰ روز بود. عملیات اجرایی نیز طبق برنامه زمانی پیش‌بینی شده در تمام نقاط کشور اعم از نقاط شهری یا نقاط روستایی از روز هشتم آبان ماه ۱۳۴۵ آغاز گردید و تا روز بیست و هفتم همان سال طول کشید. در این سرشماری خانوار غیر ساکن تعریف نشده بود، لیکن علاوه بر تقسیم جمعیت کشور به دو زیر جامعه شهری و روستایی، آن دسته از ایلات و عشایر که اسکان نیافته بودند و در حالت چادرنشینی زندگی می‌کردند و نیز خانوارهای متحرکی که دارای اسکان ثابت نبودند نیز در هر کجا که دیده شدند مورد سرشماری قرار گرفتند. نتایج سرشماری فوق نیز شامل اطلاعات ایلات و عشایر و خانوار متحرک نمی‌شد و مقرر گردید اطلاعات این دسته از جمعیت کشور جداگانه منتشر شود.

به علاوه در سرشماری سال ۱۳۴۵ اطلاعات فعالیت‌های اقتصادی مربوط به مکان نیز جمع‌آوری نشد لذا سرشماری سال ۱۳۴۵ قابلیت چارچوب‌سازی فعالیت کارگاهی و یا اقتصادی مربوط به مکان را نداشت. لیکن اطلاعات مربوط به مسکن در سطح وسیع‌تری جمع‌آوری شد که امکان محاسبه شاخص‌های مربوط به مسکن و نوع مصالح ساختمانی به کار رفته در آن و عمر بنا را فراهم می‌آورد. از این رو سرشماری مزبور اولین سرشماری

نفوس و مسکن کشور محسوب می‌شود.

در سال ۱۳۴۵ از ۲۵۷۸۸۷۲۲ جمعیت کل کشور، ۲۵۰۷۸۹۲۳ نفر جمعیت ساکن و ۷۰۹۷۹۹ نفر جمعیت متحرک و عشایر بوده‌اند. با توجه به رقم جمعیت در سال ۱۳۳۵ رشد جمعیت در دهه مابین دو سرشماری یعنی ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۵ برابر با ۲/۷ درصد بوده است. در سال ۱۳۴۵ از ۲۵۰۷۸۹۲۳ نفر جمعیت ثابت کشور ۲۸/۷ درصد شهرنشین و ۶۱/۳ درصد روستانشین بوده‌اند که نسبت به سال ۱۳۳۵ که جمعیت شهرنشین ۳۱/۴ درصد بوده است، ۷/۳ درصد به جمعیت شهرنشین کشور افزوده شده است.

۳-۶- سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵

با تصویب اصلاحیه قانون تأسیس مرکز آمار ایران در سال ۱۳۵۳ که مشتمل بر ۱۶ ماده و یک تبصره می‌گردید توجه خاصی به موضوع سرشماری معطوف شد. برنامه‌ریزی و تهیه مقدمات این سرشماری که شامل بررسی تجربیات سرشماری‌های گذشته و تعیین نیازهای اساسی دستگاه‌های مسئول کشور و سپس تهیه طرح مقدماتی سرشماری می‌گردید از ابتدای سال ۱۳۵۴ در مرکز آمار ایران آغاز شد. طرح مقدماتی در آبان ماه سال ۱۳۵۴ در مناطق شهری و روستایی چهار شهرستان نمونه (لنگرود، میناب، ایذه و سمنان) و قسمت‌هایی از دو شهر بزرگ (تهران و اصفهان) برای آزمایش به مرحله اجرا گذاشته شد.

پس از تجدید نظر و اصلاح نهایی طرح اصلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن از ۸ تا ۲۸ آبان ماه ۱۳۵۵ در ۱۶ هزار حوزه سکونت جمعیت ساکن کشور (شهری و روستایی) و ۶۰۰ حوزه ویژه جمعیت غیر ساکن (جمعیت متحرک و ایلات) در سراسر کشور اجرا گردید. سرشماری نفوس و مسکن ۱۳۵۵ با کمک بالغ بر ۳۰ هزار نفر از مسئولان و ماموران سرشماری با روش دوزور انجام پذیرفت.

نخستین مجموعه از نتایج این سرشماری تحت عنوان نتایج زودرس که با کاربرد روش نمونه‌گیری ۵ درصد استخراج شده بود طی ماه‌های پایانی سال ۱۳۵۶ و اوایل سال ۱۳۵۷ در ۲۵ جلد که ۲۳ جلد آن استانی و ۲ جلد آن مربوط به شهر تهران بود منتشر شد. لیکن استخراج نتایج اصلی سرشماری به دلیل همزمانی با اعتصابات سراسری سال ۱۳۵۷

بیش از حد معمول به طول انجامید، به هر صورت نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵ در قالب ۱۶۲ نشریه شهرستانی و ۲۳ نشریه استانی و یک نشریه کل کشور بر اساس تقسیمات کشوری آن زمان منتشر شد. البته نشریات مربوط به مشخصات روستاها و آبادی‌های کشور را بایستی به نشریات فوق افزود.

در سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵ جمعیت کشور به چهار زیر جامعه شهری، روستایی، شهرک و عشایری تقسیم شده بود، لیکن زیر جامعه متحرک و عشایری بر حسب این که در کدام یک، زیرجامعه‌های شهری یا روستایی مورد سرشماری قرار می‌گرفتند به همان جامعه نسبت داده می‌شدند. بنا بر این در نتایج سرشماری مزبور، جمعیت کشور به دو زیرجامعه شهری یا روستایی تقسیم شده بود.

توجه به مفهوم مکان و انتصاب یک یا چند خانوار و یا فعالیت اقتصادی به یک مکان از ویژگی‌های عمده سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵ می‌باشد. زیرا از این طریق امکان تهیه چارچوب فعالیت‌های کارگاهی نیز فراهم گردید. در این سرشماری برای اولین بار اطلاعات مربوط به معلولیت از کلیه اعضای خانوارهای کشور جمع‌آوری شد. از نظر فعالیت، طبقه‌بندی به کار برده شده در سرشماری ۱۳۵۵ با طبقه‌بندی‌های متداول بین‌المللی امروزه تفاوت داشت. در سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵ اطلاعات نسبتاً جامعی نیز از طریق پرسش‌نامه آبادی از کلیه آبادی‌ها و روستاهای کشور جمع‌آوری و با توجه به جمع‌آوری اطلاعات مربوط به مسکن امکان محاسبه شاخص‌های مربوط به مسکن در این سرشماری نیز فراهم آمد.

بر اساس نتایج سرشماری در آبان ماه ۱۳۵۵ در ایران ۶۷۰۹۰۶۸ خانوار در کشور وجود داشته است که از این تعداد ۶۷۰۹۰۶۸ خانوار آن معمولی و ۳۰۵۶۰ خانوار آن دستجمعی بوده است. جمعیت کشور در آبان ماه ۱۳۵۵ برابر با ۳۳۷۰۸۷۴۴ نفر بوده که ۱۵۸۵۴۶۸۰ نفر آن در نقاط شهری و ۱۷۸۵۴۰۶۴ نفر آن در نقاط روستایی زندگی می‌کردند با توجه به جمعیت کشور در سال ۱۳۴۵ نرخ رشد جمعیت در ده ساله مابین دو سرشماری برابر ۳ درصد بوده است.

میانگین افراد در خانوارهای معمولی کشور ۵ نفر بوده است. این میانگین در نقاط شهری و روستایی به ترتیب $4/8$ و $5/2$ نفر می‌باشد.

۴-۶- سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۶۵

سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۶۵، اولین سرشماری در نظام جمهوری اسلامی ایران بود که علی‌رغم جنگ تحمیلی، محاصره اقتصادی و مزیقه‌های ناشی از هر یک، تهیه و اجرا شد.

برای انجام این سرشماری مرکز آمار ایران از نیمه دوم سال ۱۳۶۱ مقدمات سرشماری عمومی نفوس و مسکن را آغاز نمود. اولین قدم در این زمینه، شناخت نیازهای اساسی دستگاه‌های مسئول کشور بود که بر آن اساس طرح مقدماتی سرشماری تهیه گردید و به‌طور آزمایشی در مناطق شهری روستایی سه شهرستان آستانه اشرفیه، سراوان و شادگان و نیز چند حوزه نمونه در هر یک از استان‌های دیگر به مرحله اجرا در آمد، با استفاده از نتایج حاصل از سرشماری، پرسش‌نامه‌ها، فرم‌ها، دستورالعمل‌های فنی و اجرایی مورد تجدید نظر قرار گرفت و بر اساس آن، طرح نهایی سرشماری تهیه و آماده اجرا شد، عملیات اجرایی سرشماری به‌طور همزمان در تمام نقاط کشور از تاریخ ۱۶ تا ۳۰ مهر ۱۳۶۵ انجام شد. در این مرحله، سازمان برنامه و بودجه وقت استان‌ها، مراکز تربیت معلم و سایر سازمان‌ها و مؤسسات دولتی و همچنین نهادهای انقلاب اسلامی در راستای اجرای سرشماری با مرکز آمار ایران همکاری داشتند.

بعد از انجام سه سرشماری نفوس طی سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۵۵ و کسب تجربیات در این زمینه سرشماری نفوس سال ۱۳۶۵ از نظر طرح فنی و جدول‌های انتشاراتی از سرشماری‌های قبلی کامل‌تر بوده و تقریباً در کلیه بخش‌ها با طبقه‌بندی‌ها و تعاریف و مفاهیم بین‌المللی هماهنگی دارد. در این سرشماری خانوارهای معمولی به دو دسته ساکن و غیر ساکن طبقه‌بندی شده‌اند و مانند سرشماری‌های قبلی با طبقه‌بندی خانوارهای عشایر مواجه نیستیم هر چند که خانوارهای عشایری خود مصداقی از خانوارهای غیر ساکن هستند. از آن‌جا که اجرای سرشماری همزمان با جنگی تحمیلی عراق علیه ایران بود در قسمت مربوط به مهاجرت، اطلاعات مربوط به مهاجرت در اثر جنگ برای اولین بار در سرشماری‌های نفوس کشور جمع‌آوری شد.

بر اساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن در مهر ماه ۱۳۶۵ جمعیت کشور بالغ بر ۴۹۴۴۵۰۱۰ نفر بوده است که از این تعداد ۲۶۸۴۴۵۶۱ نفر (۵۴/۳ درصد) در نقاط

شهری و ۲۲۳۴۹۳۵۱ نفر (۴۵/۲ درصد) در نقاط روستایی سکونت داشته‌اند و ۲۵۱۰۹۸ نفر غیر ساکن بوده‌اند.

با توجه به جمعیت کشور در سال ۱۳۵۵ رشد جمعیت طی ده سال بین دو سرشماری، سالانه به‌طور متوسط ۳/۹ درصد بوده است که بیانگر رشد سریع جمعیت طی دو دهه ۱۳۵۵ و ۱۳۶۵ می‌باشد.

۵-۶- سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۷۵

پنجمین سرشماری عمومی نفوس و مسکن کشور از اول تا ۲۵ آبان ماه سال ۱۳۷۵ به مرحله اجرا در آمد. این سرشماری اگرچه از نظر طرح فنی و نوع سئوالات و پیروی از تعاریف و مفاهیم و طبقه‌بندی‌های بین‌المللی مشابهت زیادی با سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۶۵ دارد لیکن از دو نقطه نظر با سرشماری مزبور متفاوت می‌باشد.

الف) استفاده از فرم‌های فهرست‌برداری شرکت پست که قبلاً به منظور تهیه مقدمات انتصاب کد پستی و کد ملی تکمیل شده بودند. در این سرشماری ماموران سرشمار موظف به اصلاح و بهنگام نمودن فرم‌های مزبور در نقاط شهری بودند و فقط از بلوک‌هایی که توسط شرکت پست جمهوری اسلامی ایران که به هر دلیل فهرست نشده بودند، فهرست‌برداری به عمل می‌آمد؛

ب) پرسش‌نامه خانوار به‌گونه‌ای طراحی شده بود که استخراج اطلاعات آن توسط دستگاه (Optical Mark Reader) امکان‌پذیر گردید. این نوآوری باعث شد که مراحل کدگذاری و بازبینی ادغام شود و مراحل ورود داده‌ها بسیار سریع صورت پذیرد که در نتیجه مراحل استخراج اطلاعات و انتشار نتایج زودتر انجام پذیرد.

در آبان ماه ۱۳۷۵، جمعیت کشور ۶۰۰۵۵۴۸۸ نفر بوده است که از این تعداد ۳۶۸۱۷۷۸۹ نفر (۶۱/۳۰ درصد) در نقاط شهری و ۲۳۰۲۶۲۹۳ نفر (۳۸/۳۴ درصد) در نقاط روستایی ساکن بوده‌اند و بقیه (۲۱۱۴۰۶ نفر) غیر ساکن. با مقایسه آمار جمعیت شهری و روستایی در سال ۱۳۳۵ مشخص می‌شود بر جمعیت شهری طی ۴۰ سال حدود

۳۰ درصد افزوده شده و از جمعیت روستایی طی همین مدت حدود ۳۰ درصد کاسته شده است که نشان از مهاجرت سریع روستاییان به شهرهای کشور و نیز تبدیل برخی مناطق روستایی به نقاط شهری دارد.

مرجع‌ها

- [۱] صالحی، نصرت ا... (۱۳۸۱)، «تاریخچه تولید آمار رسمی در کشور»، گزیده‌مطالب آماری شماره ۵۳، مرکز آمار ایران، تهران.
- [۲] هوشمند فیینی، غلامرضا (۱۳۸۵)، «مروری بر تاریخچه سرشماری‌ها و آمارگیری‌های ایران و جهان از دیر باز تاکنون»، سازمان برنامه و بودجه استان تهران.
- [۳] نوراللهی، طه (۱۳۸۲)، «سرشماری عمومی نفوس و مسکن در نیم‌قرن گذشته (ضرورت و سابقه)»، اخبار داخلی مرکز آمار ایران.
- [۴] دانیل رانت (ترجمه محمدعلی موحد) (۱۳۵۸) «مالیات سرانه و تأثیر آن در گرایش به اسلام»، انتشارات خوارزمی، تهران.
- [۵] مرکز آمار ایران، (۱۳۸۲)، «مجموعه قوانین، مقررات و آئین‌نامه‌های نظام آماری کشور».
- [۶] مرکز آمار ایران (۱۳۸۱)، «سالنامه آماری کشور ۱۳۸۰».
- [۷] اداره کل آمار عمومی (۱۳۳۵)، «مجموعه مدارک مربوط به سرشماری عمومی نفوس ۱۳۳۵».
- [۸] مرکز آمار ایران (۱۳۴۵)، «مجموعه مدارک مربوط به سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۴۵».
- [۹] مرکز آمار ایران (۱۳۵۵)، «مجموعه مدارک مربوط به سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵».
- [۱۰] مرکز آمار ایران (۱۳۶۵)، «مجموعه مدارک مربوط به سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۶۵».
- [۱۱] مرکز آمار ایران (۱۳۷۵)، «مجموعه مدارک مربوط به سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن ۱۳۷۵».
- [۱۲] مرکز آمار ایران، «نتایج سرشماری عمومی نفوس سال ۱۳۳۵».
- [۱۳] مرکز آمار ایران، «نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن ۱۳۳۵-۱۳۷۵».
- [۱۴] مرکز آمار ایران، «برنامه‌های زمانی طرح‌های آماری اجرا شده توسط مرکز آمار ایران».
- [۱۵] مدنی، علی (۱۳۷۵)، «مراحل توسعه آمار به‌عنوان یک علم در ایران»، مجموعه مقالات سومین کنفرانس آمار ایران، تهران.